

FOLKEMÅLET

AF PETER SKAUTRUP

NB: Det har ikke, i denne digitale udgave, på grund af manglende typer, været mulig at anvende lydskrift i det omfang, den er anvendt i den oprindelige artikel. [KS]

Området.

At afgrænse den enkelte dialekt fra de omgivende er i Danmark ofte meget vanskeligt, da vi kun ganske få steder træffer skarpe sprogskel. Man kan således vandre i Jylland fra nord til syd eller fra øst til vest uden noget sted at standse op og sige: her møder vi en helt anden dialekt end den, vi kom fra. Og dog er der jo, om vi vælger punkterne langt nok fra hinanden, iørefaldende forskelle. Enhver vil let kunne skelne vendelbomål fra sønderjysk og tybomål fra djurslandsk. Men forskellene møder os blot ikke på en gang, om vi går fra det ene mål til det andet. Vi træffer dem, efterhånden som vi fjerner os fra udgangspunktet, og det kan være vanskeligt, ja ofte umuligt at sige: her holder vendsysselsk op eller her begynder sønderjysk. Vil vi sætte et skarpt geografisk skel mellem to sammenstødende dialekter, nødes vi da til at vælge en enkelt af forskellighederne og betragte skillelinien her som afgørende. Ellers må vi i Danmark oftest regne med overgangsområder, mere eller mindre brede grænsebælter mellem mere ensartede centralområder, som vi plejer at kalde dialektkærner.

Så vel afgrænset som Ty i geografisk henseende kan siges at være, møder vi også her den samme vanskelighed på det sproglige område. I al fald mod nordøst. Hvor går skellet mellem vendelbomål og tybomål? Er målet i Hanherrederne eller på Hannæs en særlig dialekt? Vi kan strengt taget ikke besvare disse spørgsmål endegyldigt. Men vi kan vælge en enkelt blandt de mulige løsninger. Lad os da på kortet (s. 192) vandre fra hjertet af Vendsyssel vestpå og se, hvilke sproglige forandringer vi møder.

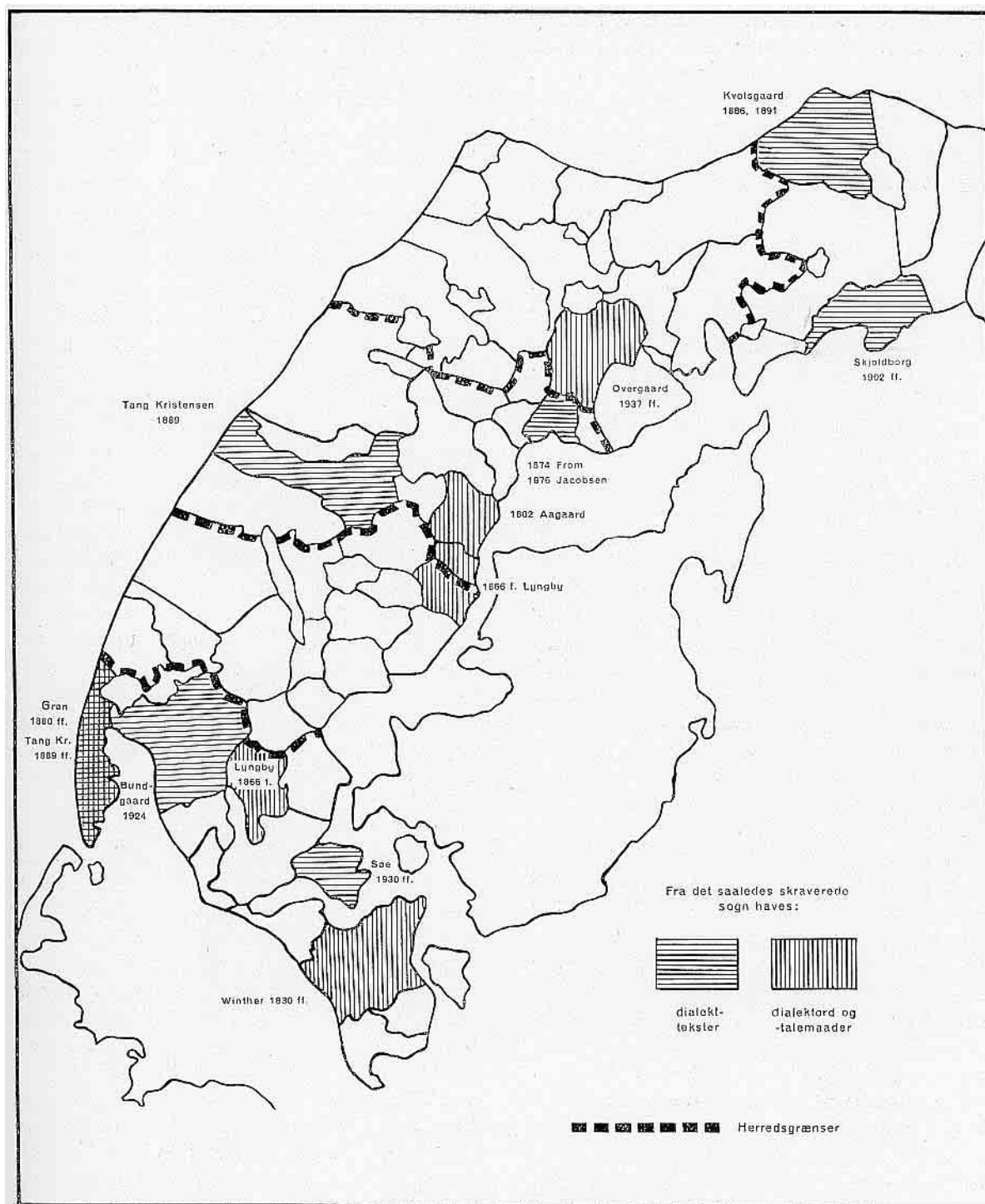
I Vendsyssel har man som bekendt tre køn. Det hedder ¹) i *mand*, en mand, men *æn kone*, en kone, og *et barn*. Men når vi kommer til en linie, der går fra Ingstrup i Hvetbo herred i nord og over V. Hjermitzlev, Tise, Ajstrup, Hammer til V. Hassing i sydvest, hører trekønsmålet op. Vest

derfor har vi kun to køn som i rigsmålet, og kommer vi til Ty, træffer vi et helt nyt kønssystem, som nærmere skal omtales nedenfor. Går vi så videre over Vildmosen og gennem Hvetbo herred til Ø. Hanherreds grænse, hører en anden vendsysselsk ejendommelighed op. I ord som *grød*, *mad*, *gade* er den bløde *d*-lyd tabt i vendsysselsk: *grø'*, *ma*, *gå*, men fra Ø. Hanherred og vestpå udtales ordene med *ð* som i rigsmålet. En 5-6 km længere vestpå hører en tredje karakteristisk vendsysselsk udtaleejendommelighed op. Ordene med *k*- foran en oprindelig fortunegevokal udtales *tj*-, fx. *tja'n*, *kærne*, *tjæ'*, *kæde*, *tjærk*, kirke, og ordene med *g*- udtales *j* eller (i Hvetbo hrd. fx.) *dj* -: *jæs*, *gæs*, *ji*, *give*, *jör*, *gøre*, osv. Men fra Lerup-Svenstrup-Brovst har vi som i Ty udtalen med *kj*- og *gj*-. Omtrent ved skellet mellem Øster og Vester Hanherred overskrider vi derefter skellet mellem vendsysselsk *för*, *dör*, *tör* og *nör* og de vestligere former *far*, *da:r*, *ta:r* og *na:r*, *för*, *dör*, *tör* og *nör*. Og endelig kommer vi på Hannæs til den berømteste af alle jyske dialektgrænser, nemlig grænsen mellem østjyskens efterhængte artikel i *manden*, *konen* og vestjyskens foransatte artikel i *æ mand*, *æ kone*, osv. Grænsen går nu gennem Lild og Tømmerby og Hannæssognene Øsløs, Vesløs og Arup, og den skal straks nærmere omtales. Se de på hosstående kort indtegnede skel.

Men hvor skal vi nu sætte grænsen mellem vendelbomål og tybomål? Og er Hanherredernes mål en selvstændig dialekt? På det sidste spørgsmål kan vi svare, at der ikke kan påvises vægtige grunde til at opretholde Hanherredsmålet som en dialekt for sig, og navnlig da ikke, hvis vi af de anførte skillelinier opfatter den sidste grænse, artikelgrænsen, som den væsentlige og afgørende. Og dette er der, også historisk set, al grund til at gøre. Målet i Hanherrederne (jf. dog ndf.) hører til vendelbomålet, men ligger i yderzonen, danner et grænsebælte, hvor ikke alle vendsysselske dialektkendetegn når hen.

Vi skal betragte den nævnte grænse lidt nøjere. Det kan straks siges, at dens forløb nu ikke kan være det oprindelige. I Lild og

¹ Der er ikke her og i det følgende tilstræbt nogen lydskrift, hvor en sådan ikke er strengt nødvendig for beskrivelsen.

Tømmerby sogne er efterhængt artikel nu det almindeligste, men man kan dog i marknavne endnu finde foransat artikel. En afvandingskanal, der vel ikke kan være særlig gammel, kaldes således *æ grob*, groben, grøften. Og dette tyder på, at efterhængt artikel her er noget temmelig nyt, noget tillært. På Hannæs er der sket store forandringer, siden jernbanen kom i 1904. Før den tid var Hannæs en lille verden for sig, med stærkt indgifte, og de gamle sagde alle *æ mand*. Men med jernbanen blev portene slået op, og der kom mange tilflyttere, så efterhængt artikel kunde vinde frem. Vi kan altså endnu i vor tid

grave ned til sprogtilstande, der viser det gamle forhold, thi der kan ikke være tvivl om, at grænsen oprindelig har gået over vejlerne til Lund fjord og herfra over den øde og ret smalle landstrækning, som kaldes Lildtangen, ud til havet, Jammerbugten. Her har der været forbindelse mellem Limfjorden og Skagerak, måske det sejlløb, som Saxo fortæller om under Harald Blåtand, og som gjorde Vendsyssel til en ø. Historien og geologien bekræfter disse ældre tilstande. Vust sogn var en ø i 1100tallet og nævnes som ø i Valdemars jordebog. Hannæs har i det mindste været en afsondret halvø, skilt i

vest fra Østholmen, der omfattede Hunstrup, Østerild og Hjardemål, som igen var skilt fra øen Hanstholm, omfattende sognene Vigsø, Rær og Hansted. Men sprogligt har Vust haft forbindelse mod øst, mens de andre øer helt har sluttet sig til Ty, og først i vor tid griber de østlige sprogforhold ind over Lildtangen.

Heller ikke mod syd er sproggrænsen helt skarp. Enkelte karakteristiske drag i tybomålet når ind i Hardsyssels nordvesthjørne, først og fremmest i Harboør, men forklaringen er jo den simple, at der gennem lange tidsrum forhen var landvejsforbindelse mellem Agger og Harboør, og for øvrigt har vel alle dage fiskerbefolkningen fra disse egne haft livligt samkvem, og samkvem er den nødvendige forudsætning for sproglig påvirkning og sproglig tilpasning.

Til tybomålet regner vi da målet i Vester Hanherred og Ty fra Lildtangen i nord til Tyborøn og Oddesund i syd samt Jegindø, og vi skal nu, før vi søger at danne os et overskue over dette mål, nævne de væsentlige dialektkilder. Det er ikke mange.

Dialektkilder.

Bortset fra ældre breve og arkivalier, som endnu ikke er tilgængelige i tryk, men hvori der selvfølgelig vil kunne findes adskilligt dialektstof, er det tidligste større bidrag til tybomålet den samling af ord og talemåder, som Knud Aagaard, der var præst i Skjoldborg (og Kallerup), har meddelt i sit fortræffelige topografiske værk: *Physisk, oekonomisk og topographisk Beskrivelse over Thy* fra 1802. Arbejdet tilhører den række topografiske beskrivelser, som udkom fra slutningen af 1700tallet og lidt ind i 1800tallet, en række værker, som vi skylder oplysningstiden og den landhusholdningsinteresserede tid tak for, og som giver et væld af førsterangs meddelelser og iagttagelser. Og som det var sædvane i de fleste af disse beskrivelser, gives der også i Aagaards bog et kapitel om sproget: "Thybonitiske Ord og Talemaader". På de 10 sider opregner han en række dialektord, sære ord, som han, der er fra Koldingegnen, anså for særligt karakteristiske for Ty, om end enkelte måske nok også kunde påtræffes et og andet sted uden for Tyland. Enkelte af dem skal også senere omtales. Værket blev anmeldt af Otto Lemvig, der var landvæsenskommissær i Tisted amt, og i anmeldelsen (Kjøbenhavnske lærde

Efterretninger, 1804) giver Lemvig en række anmærkninger og rettelser til Aagaards ordliste, således berigtiges flere lydformer og ordforklaringer.

Interessen hos de gamle knyttede sig jo især til dialekternes specielle ordforråd, idiotismene, som man kaldte dem, alt hvad der stak af mod sprogets almindelige ordforråd. Og i 1807 havde Videnskabernes Selskab for at få dialektmateriale til den store ordbog, man havde under udgivelse, udsendt opfordring til at indsamle "landskabsord". Men dels indgik kun få samlinger, og dels blev redaktørerne, deriblandt Molbech, snart på det rene med, at det ikke lod sig gøre at optage dialektstoffet i fuld udstrækning i rigsmålsordbogen. Molbech fattede derfor den plan at udgive et selvstændigt "idiotikon", d. v. s. en ordbog over det specielle dialektstof, og hertil fik han fra Ty to bidrag. Det ene var fra lærer Worde i Vestervig, men det er nu forsvundet. Det andet var fra pastor Chr. H. Winther i Hvidbjærg-Lyngs på Tyholm og findes nu i Det kgl. bibliotek (NkS 812 e, 4⁰). Begge ordsamlinger har Molbech benyttet i *Dansk Dialeet-Lexikon* 1841.

Et lille stykke dialekt, der opgives at være fra Ty og er optegnet af en lærer A. C. Poulsen i Dalby (uvist hvilket), findes hos svend Grundtvig i *Gamle danske Minder*, Ny Samling, 1857, men meddeleren har vist ikke været indfødt, han siger *a* = jeg. Også Kold har givet bidrag til Svend Grundtvig.

Dette lille stykke hos Grundtvig samt andre stykker fra samme værk, der udkom i hæfter 1856 ff., anvendte sprogforskeren Lyngby (1829-71) som udgangspunkt for optegnelser af tyboord og former, da han i sommeren 1856 var på optegnelsesrejse bl. a. i Salling og på Mors. Her må han altså have truffet tyboer, og i det hele fik han fra Ty samlet et ikke ringe dialektstof, mest i årene 1866 ff., da han endelig selv kom til Tyland. De største ordsamlinger er fra Hurup i Revs hrd. og Stagstrup i Hassing hrd., men hele materialet, som tillige med hans øvrige jyske optegnelser skulde have været anvendt i den planlagte jyske grammatik, blev aldrig fuldt udnyttet og henligger i Det kgl. bibliotek (NkS 812 kg).

De næste dialektprøver kommer først i 70'erne, fra to højst forskellige penne. I Aalborg Stiftstidende kom i april-maj 1874 En Thybohistorie, som også udsendtes i særtryk.

Forfatteren er anonym. I fortællingen præsenterer han sig i en samtale: *æ ær fraa Thisted; mi Navn æ From*, men det betyder vel intet. Indholdet er en religiøst betonet solstrålefortælling om to unges forening, og dialekten synes vel gengivet, så vidt det nu lader sig gøre i almindelig skrift.

Den anden dialektprøve findes hos J. P. Jacobsen i Marie Grubbe, der udkom 1876. Mest kendt er vel den replik, som Erik Grubbes husholderske Ane Jensdatter i sin vrede fyrer af, og som Jacobsen i særlig grad har søgt at dialektfarve: *Ja! - I snakker! der er Maade med Alting, men Hyvl i Grob og Hamler i Gras det er en lied Kongkyren. Jenne er En om Alting; de indenoms Piger er Trallier tilhobe* osv. Også Søren ladefoged taler jysk, og i det hele har Jacobsen for at give sproget patina anvendt talrige jyske ord og udtryk. Mange af de ord og former, som J. P. Jacobsen-forskningen hidtil har rubriceret som arkaismer, genoptagne fra 16-1700tallet, er i virkeligheden gode tyboord.

Feilberg har i sin jyske ordbog, som han begyndte at indsamle til i 1877, ikke noget stort materiale fra Ty. Han har benyttet Lyngbys samlinger (se ovf.) og Kvolsgaards bøger (se ndf.), og Kvolsgaard blev en flittig bidragyder for Hanherreds vedkommende (Lild sogn), men fra det egentlige Ty har Feilberg kun - bortset fra mere tilfældige meddelelser, bl. a. fra en tjenestepige, som en vinter var i hans hjem - større samlinger fra Agger, som optegnedes af lærer A. Grøn i Hllum (Dronninglund hrd.). Det centrale tybomål er således en af de sparsomst repræsenterede jyske dialekter i hans ordbog, hvad der er så meget mere beklageligt, som dialekten sikkert indtil den tid har levet ret uforstyrret, medens der i den sidste generation nok er gået meget tabt.

En virkelig bedrift har C. M. C. Kvolsgaard (1854-1918) præsteret med sine to dialektbøger: "Fiskerliv i Vesterhanherred" (1886) og "Spredte Træk af Landbolivet" (1891). Christian Martinus Christensen var født i Lild sogn i et husmandshjem, men blev opfødt i nabogården Kvolsgaard, det navn han som seminarist kaldtes med, og som han tog til efternavn i 1904. Som lærer i Ajstrup i Vendsyssel kom han i forbindelse med Feilberg og blev som nævnt en skattet meddeler til dennes ordbog både for Hannæsålet og for vendsysselsk (5 øre pr. seddel!). Talrige breve veksledes imellem dem, med spørgsmål fra Feilberg og svar fra

Kvolsgaard. Det var antagelig også Feilberg, som opfordrede ham til at give en sammenhængende skildring på dialekt af hjemegnen, Hannæs. Kvolsgaard sender i 1885 manuskriptet til Fiskerliv til Feilberg, som er medlemmand i forhandlingerne med Universitets-Jubilæets danske Samfund i København, der i 1886 udsender bogen i sine publikationer. Denne opmuntring medførte, at Kvolsgaard tog fat på en fortsættelse, nemlig skildringen af landbolivet, som ligeledes efterhånden (1888 ff.) tilsendtes Feilberg, og som udkom i 1891. Teksten i de to bøger er trykt med den lydskrift, som Lyngby havde dannet - for resten de eneste større sammenhængende skildringer i denne lydskrift - og er vel for den ikke-skolede læser mindre let tilgængelig, men nedenunder lydskriften er givet en rigsdansk oversættelse, som enhver kan læse. Lydgengivelsen synes at være god, og for dansk dialektforskning er de to bøger en uvurderlig kilde, ligesom selve skildringen er af betydelig kulturhistorisk værdi.

Vor store folkemindeforsker E. Tang Kristensen har selvfølgelig på sine vandringer også været i Ty, og i Sagn og Overtro, Tredje Samling (1889) findes da også flere mindre dialektstykker (med Tang Kristensens egen lydskrift), således fra Hundborg og Vorupøre i Hundborg herred og fra Agger i Revs herred. Ligeså findes talrige små dialekttekster fra Ty i hans samling af Molbo- og Aggerbohistorier I-II (1892 og 1905), ligesom der rundt om i hans værker forekommer mange optegnelser med ord og talemåder fra Ty. En længere dialekttekst (omarbejdet efter S. K. Overgaards manuskript) En Hyrt i Ty (d. v. s. en højtid, et bryllup, i Ty), har han offentliggjort i tidsskriftet Jylland 1892.

Hannæsålet møder vi igen hos Johan Skjoldborg, der var født i Øsløs sogn. Ganske vist har han kun forsøgt sig i den rene dialekt i et par digte: Hjemm fræ (skrevet til Aakjærs jyske antologi Fræ wor hjemmen 1902) og I æ Awtægtsstow (Dynæs Digte 1915), men i de fleste af hans prosaiske arbejder, hvor emnerne jo hovedsagelig er hentet fra Hannæsland og nærmeste omegn, er der såvel i replikkerne som uden for disse gjort stærk brug af dialekten.

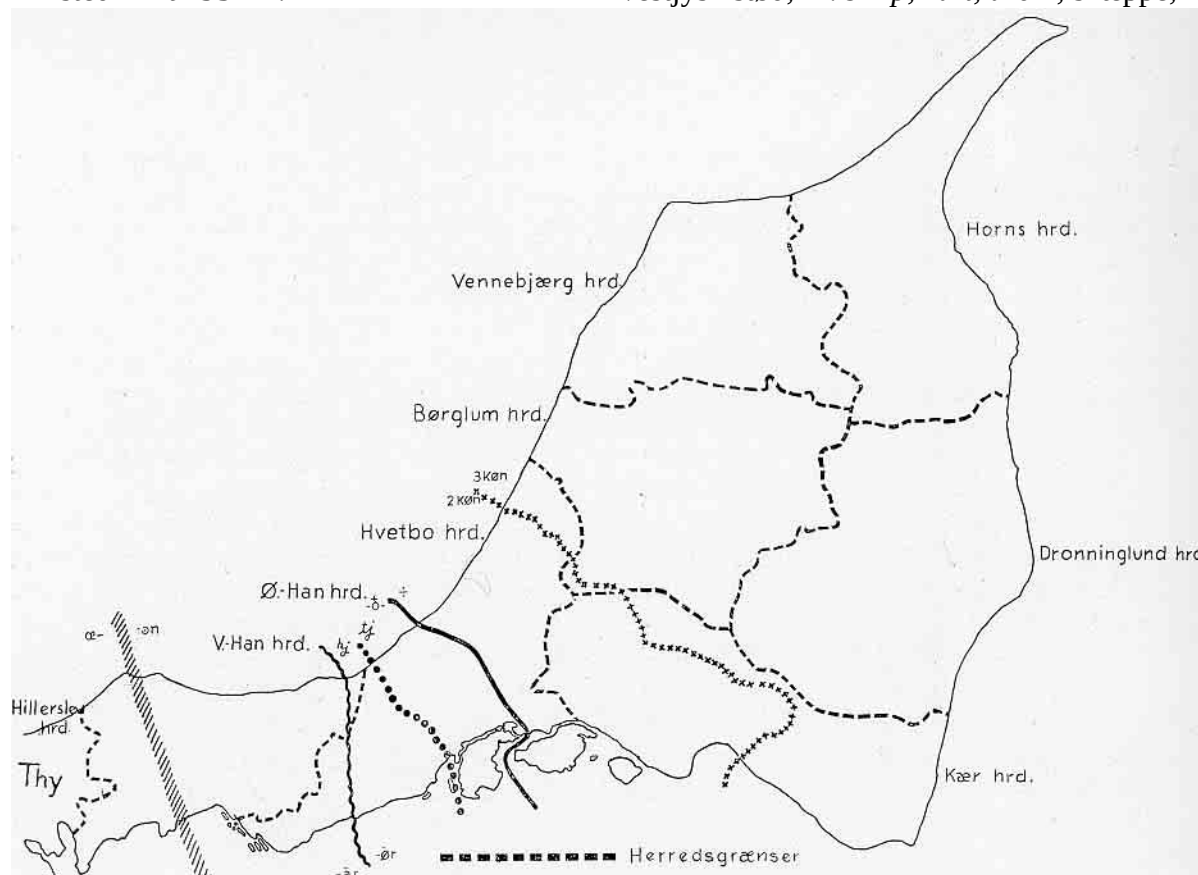
Fra nyeste tid kan nævnes den lille på dialekt skrevne fortælling Fræ Baaer aa te gyvt Mand, opskrøwen a J. Bundgaard, fra 1924. Fortælleren er fra *Rajerup i Wejstewig Sown* og gør rede for sine oplevelser fra Kørmis i 1838, da han blev

født, til 1865, da han blev gift. - Endvidere har afdøde gårdejer i Boddum, Jens Søe, skrevet en del dialektdigte, de fleste ironisk-polemiske, sigtende til aktuelle begivenheder af økonomisk eller politisk art. De er efter hans død blevet samlet af A. Chr. Andersen og udgivet 1943 under titlen "Tak for æ Bro". - Endelig kan anføres en række "Gamle Talemaader, Sejer og Vendinger fra Hillerslev Sogn", som Anders Overgaard har offentliggjort i Historisk Aarbog for Thisted Amt 1937 ff.

bogs læsere føle lyst til at optegne dialekten i et eller andet sogn, er ethvert bidrag, stort eller lille, meget kærkomment.

Tybomålet.

Tybomålet hører til de vestjyske mål, og de vigtigste kendetegn for vestjysken kan måske siges at være følgende tre: 1. de har foranstillet artikel, altså æ mand over for østjyskens *manden*, 2. i ordene med ældre *-pp-*, *-tt-* og *-kk-* får vestjysk stød, fx. *ski'p*, *ka't*, *dre'k*, skæppe, katte,

De vigtigere dialektgrænser mellem Vendsyssel og Ty.

Dette er det væsentlige, idet vi ser væk fra, hvad der af småsamlinger i allernyeste tid er indsendt til eller indsamlet af Udvalg for Folkemaal i København og Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning i Århus²). Som det vil ses af kortet s. 189, er det kun få steder, hvorfra vi har dialektmateriale, og af de på kortet registrerede kilder er det i virkeligheden kun Lyngbys optegnelser og Kvolsgaards bøger (og meddelelser til Feilbergs ordbog), som giver tilstrækkeligt stof til en grundigere dialektbeskrivelse. Dog er selvfølgelig enhver oplysning af værdi, og skulde nogen af denne

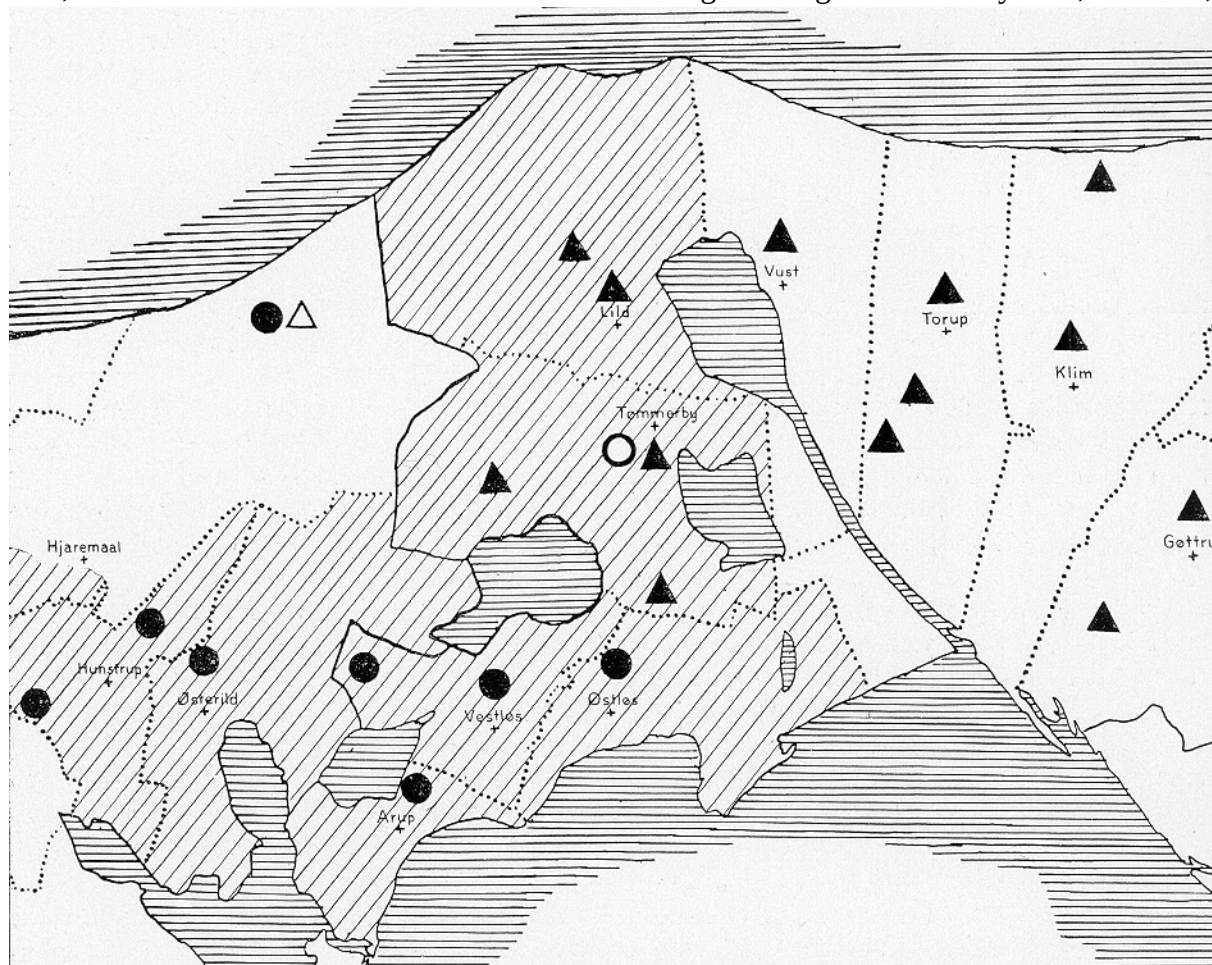
drikke, mens de ikke har stød i østjysk, og 3. den gamle lydforbindelse *øgh* bliver *yw*, mens den i østjysk normalt bliver *øw*, fx. *yw*, *hyw'*, over for østjysk *øw*, *høw'*, øje, høj. Og grænserne for disse udviklinger følges for Tys vedkommende nogenlunde ad, idet de alle tre går over Øsløs vejle og Lildtangen.

Artikelspørgsmålet fortjener imidlertid en endnu nærmere omtale. Grænsens forløb er nævnt ovenfor, og ud fra en nutidsbetragtning må vi som sagt kalde Vust og sognene østpå for østjyske, og Lild-Tømmerby samt Hannæssognene er for artiklens vedkommende nu også stærkt angrebne. Men det er et spørgsmål, om ikke vi i de nævnte sogne - Lild-Tømmerby-Hannæs og muligvis også Østerild og

² Udmærkede oplysninger har jeg således fået fra togferer A. C. Svalgaard, fru Karen Bangsgaard og sygehuslæge Lützthoft Christensen og flere.

Hunstrup - har et område, som historisk set hverken er østjysk eller vestjysk, idet vi nemlig i denne egn synes at finde rester af en sprogtilstand, hvor man overhovedet ikke havde nogen artikel, hverken efterhængt eller foransat, altså en tilstand, der ligger forud for artiklens opkomst. Vi ved, at brugen af bestemt artikel er et forholdsvis sent fænomen, antagelig fremkommet i 900tallet. At den endnu ikke forekommer i vore danske runeindskrifter, behøver ikke at betyde, at den var ukendt, men blot at runeindskrifterne er stiliserede og gammeldags. Vi ved, at artiklen blev brugt i skjaldedigte før år 1000, og i svenske runeindskrifter kan den påvises ca. 1040. Og nu er forholdet i de nævnte sogne dette, at man i en lang række forbindelser og ved adskillige enkeltord overhovedet ikke anvender artiklen! Man siger fx. *nede i eng* (ikke *i engen* eller *i æ eng*), *ude i mark*, *ude på vej*, *hen til hus*, *nede ved hav*, *ud i sø*, *i bæk ved ende af sø*, *ved strand*, *hen ad jord*, *i nørside af stue*, *ind ad dør*, *på hoved*, *ved side af ham*, *om aften*, *om morgen*, *på himmel*, *om sommer* osv. osv. Havet hedder altid

blot *haw'*, og fjorden blot *fyw'er*; ligeså *su:el*, solen, *wæj'*, vejen, *wend'*, vinden, ofl. Og her kan der ikke som i vendsysselsk, hvor vi også kan træffe enkelte tilsyneladende artikelløse former (fx. *sæn'*, sønnen, *wol'*, vollen, vånden, der imidlertid er opstået af *søn-en*, *vol-en*), forklare formerne ud fra lydlige tilnærmelser (assimilationer). Nej, her træffer vi noget oprindeligt, nemlig en tilstand, hvor artikelbrugen endnu ikke – 1000 år efter dens fremkomst - er trængt helt igennem. Den foransatte artikel er trængt frem gennem vestjysk og den efterhængte gennem østjysk, men i dette grænseområde mellem vest og øst, mellem hav og fjord, har artikelbrugen endnu ikke helt sejret. Måske kunde man tænke sig en anden forklaring, nemlig den, at de artikelløse former skyldes, at man i et grænseområde er usikker, ikke ved om man skal bruge efterhængt eller foransat artikel, og derfor søger at undgå at tage standpunkt ved slet ikke at bruge artiklen. Men dette ræsonnement holder næppe stik. Hvad der slog mig allermost på en undersøgelsestur langs artikelgrænsen gennem hele Jylland, var dette, at

Grænsen mellem vest- og østjysk artikelbrug (Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie. I 139).

● vestjysk; ○ spor af vestjysk; ▲ østjysk; △ fremtrængende østjysl.

folk selv - i grænseområderne - ofte ikke var klar over, om de sagde *æ mand* eller *manden*. Udenforstående fatter knapt dette, at en så afgørende og iørefaldende sproglig forskel (som for en stor del betinger forskellig rytme, henholdsvis en stigende og en faldende) ikke står klart for enhver. Men det gælder altså for denne såvel som for andre dialektforskelle, at i grænseområder, hvor der finder samkvem sted, vænnes øret til begge former, så man ikke ved, hvor man selv står, fordi talen foregår uden omtanke for formen. Man kan vælge mellem to muligheder: *æ mand* og *manden*, og dette kan foregå ubevidst (måske suggestivt), men man vælger ikke bevidst en tredje mulighed: *mand*, for at undgå de andre. Og derfor er det min overbevisning - begrundet ved kendsgerningerne, ved dialektens geografiske afgrænsning mellem de to forskellige hovedområder samt ved de historiske forhold - at Hannæsmålet, som vist på kortet s. 194 i det skraverede område, for artikelbrugens vedkommende repræsenterer for os en oldtidstilstand - 1000 år gammel.

Når man i en oversigt skal karakterisere en dialekt, kan det være formålstjenligt at skelne mellem sådanne forhold, som er gammeldags - altså bevaret fra den fællessproglige tid eller dog fra en tid, hvor dialekten endnu ikke ved forskydninger i tilgrænsende områder er blevet skilt ud -, og andre forhold, hvor dialekten selv ved nyudviklinger har skilt sig ud fra naboeagne.

Af sådanne gammeldags, fra gammel tid bevarede dialektdrag kan for tybomålet nævnes følgende:

1. Man har bevaret w-yden overalt i forlyd, siger altså *wand*, *wal*, *wind*, *willing*, vand, vel, vind, vælling. Men dialekten er ikke ene om dette. Både på Mors og i Vendsyssel samt dele af Himmerland og Djursland findes det samme.

2. Noget lignende, og i omtrent samme område, gælder den gamle ð-lyd i småord som *du*, *dig*, *det*, *der* osv., hvor de er vokset sammen med det foregående ord. Det hedder som i rigsmålet *der er en mand*, men hvis vi former sætningen som et spørgsmål, hedder det *æ ð'er en mand*, hvor vi har bevaret den oprindelige ð-lyd, den samme som vi kender fra engelsk i *There, the* osv., og som vi har mellem vokaler i rigsmålets *gade*, *klude* osv.

3. Med Mors og Vendsyssel har Ty også det tilfælles, at den oprindelige p-lyd efter vokal her ikke i udviklingen er nået længere end til en åben b-lyd, det vil sige, man anvender ved artikulationen stadig både over- og underlæben, mens man ellers i det øvrige Nørrejylland er gået videre til en v-lyd. Det hedder altså *tåb* (i Vesterhanherred som i Vendsyssel dog *ta'b*), *tabe*, *pi'b*, *pibe*, *skræ'b*, *skræbe*, *græde*, men ellers i nørrejysk *tåv*, *pi'v*, *skræ'v*.

4. I gammeldansk har vi i ord som *dyng*, *lyng*, *slyng*, *syng* haft en såkaldt "brydning" til *djunge*, *ljung* osv. (og endnu kan vi jo i ældre salmer finde *sjunge*). Disse brudte former er endnu bevaret i Ty og det vestligste Jylland, hvor det hedder *djöing*, *ljöng* og *sjöng*, men formerne er nok på retur, da de jo er temmelig afstikkende.

5. Et gammelt sprogtrin repræsenterer endelig formen for 1. persons personlige pronomen *æ*. Det findes i nørrejysk kun her i Ty (samt i de nærmeste sogne i Vandfuld herred, fx. i Harboør). I det øvrige Nørrejylland er formen, som er udviklet af det urnordiske *ek*, gået videre til *a*. Derimod finder vi *æ* igen i sønderjysk. Grænsen mod øst i Ty er Vesløs vejle, idet Østerild og Hjardemål har *æ*, men Lild-Tømmerby og Hannæs har *a*.

Af nyudviklinger kan nævnes følgende:

1. Tybomålet har som vestjysk i almindelighed en særlig inddeling af substantiverne i køn. Man plejer at sige, at vestjysk kun har et køn, nemlig fælleskøn. Men dette er ikke helt korrekt. Der findes to klasser. Den ene og største omfatter alle de ord, der betegner begreber, som kan tælles, og disse ord er "fælleskøn": *en mand*, *en barn*, *en hus*, osv. Den anden gruppe omfatter ord, der betegner stof og masse: *lyng*, *mælk*, *jord*, *is*, *sand*, osv., og til disse ord henvises med *det*: *det jord*, *det sand*, osv., *æ korn*, *det er ikke tør*, osv. Grænsen for denne vestjyske kønstype har oprindeligt fulgt grænsen for foransat artikel, d.v.s. Øsløs vejle-Lund fjord-Lildtangen. Og at Lild-Tømmerby som nævnt ovenfor er oprindelige vestjyske egne, kan vi nu yderligere få bekræftelse på netop i substantivernes kønsbetegnelse i disse sogne. For ord af den første gruppe har her - når

der da anvendes artikel - bestemt form på -*æn*, det hedder altså *bå'ren*, barnet, *hu'sen*, huset, osv., men ord af den anden gruppe har -*æt*: *i'sæt*, isen, *wånd'æt*, vandet, *ljøng'æt*, lyngen, *sånd'æt*, sandet, osv. Den efterhængte artikel er altså i disse sogne kommet ind, efter at den nye kønstype er fæstnet, og denne vestjyske kønstype er i sig selv sekundær og afhængig igen af den vestjyske artikelbrug.

2. Tymålet deltager sammen med vestjysken som helhed i udviklingen af det specielle stød, som man har kaldt det yngre, vestjyske stød (jf. ovf.). Det forekommer i ord med oprindeligt -*pp-*, -*tt-* og -*kk-*, fx. i ord som *kappe*, *katte* og *hakke*, der udtales *ka'p*, *ka't* og *ha'k*. Grænsen går gennem Øsløs vejle, idet Vust, Torup osv. østpå har *kap*, *kat* og *hak*, osv.

3. I sammenhæng hermed har ord af typen *lærke*, *banke*, *malke*, *smelte* olgn. i almindelighed også stød i vestjysk, men grænsen følger dog ikke helt den forrige, idet det nordlige Ty ikke går med. Nordgrænsen går her gennem Skjoldborg sogn syd om Sjøring (der ikke har stød) og nord om Hundborg (der har stød).

4. Den almindelige forlængelse af en kort vokal i såkaldt åben stavelse, d. v. s. foran enkeltkonsonant i tostavellesord (fx. *fare*, tybomål *får*) er i dialekten her videreført, idet den også indtræder foran s-forbindelser. Det hedder altså *æn fesk*, men *å fe'sk*, at fiske, *føst*, først, men *de fø'st*, det første, *høst*, men *hø'st*, høste, *bø's*, bøsse, *ka's*, kasse, osv. Og denne forlængelse er nok tidligst indtrådt ved *æ*, hvor den (også i et større jysk område uden for Ty) er resulteret i en tvetyd *æj*: *fæj'st*, fæste, *hæ'st*, helte, osv. - Ligeså foran -*ff*: *ka'fæ*, kaffe, *træ'f*, træffe, *lo'fwånter*, luf(fe)vanter, osv.

5. I forlyd er *wr-* blevet *br-* i det egentlige Ty - vistnok ind til Vester Hanherred; man siger altså *bre:*, vred, *bri:*, vride, *bre'st*, vrist, *brån*, vråne, glo i vejret. Men det er vel et spørgsmål, om *b*-lyden er helt lukket? Også i Vandfuld herred og dele af Nordhimmerland findes tilsvarende udvikling.

6. Forbindelsen -*rn-* er i Ty samt Mors, Salling og Ringkøbing amt nord for Storeåen

blevet -*r*; det hedder *bå:r*, barn, *ja:r*, jærn, *kwa:r*, kværn, *ku: ær*, korn, *mår*, morgen, *wori*, orne, osv. Grænsen går (eller gik) gennem Øsløs vejle; i Lild og Tømmerby kan former som *jæ:rn*, *stjæ:rn*, *kwar'n* nu forekomme (men det hedder dog endnu *ja'r*, gerne, og *pæjsja:(r)*, pressejærn), og i Vust og østpå hedder det *ja:n*, *kja:n*, *ku: æn*, osv.

7. En særlig udvikling af -*nd-* forekommer i ord, hvor en bagtungevokal går foran og et *n*, *l* eller *r* følger efter. Det drejer sig vel ikke om mange ord, men de er til gengæld af de almindeligste; *anden* hedder *ajan*, i flertal *ajær*; *under* hedder *åjær*; videre *hajæl*, handle, *haj'æl å waj'æl*, handel og vandel; *øj æn*, unden, middagsmad, *foj æn*, funden, *bro'jæn*, brændt, *boj æn*, bunden, *woj'æn*, vunden. Den samme udvikling forekommer også på Mors og ind i Hanherrederne.

Der kunde fortsættes med flere eksempler på nyudviklede lydforhold, men disse turde være de mest særprægede og mest iørefaldende.

Også på ordforrådets vedkommende kan tybomål fremvise en række særforhold, men desværre er vi for de enkelte ords vedkommende mindre godt underrettet om deres udbredelse, og når der her anføres et lille udvalg, som de fleste tyboer formodentlig vil nikke genkendende til, betyder det ikke, at ordene kun findes i Ty eller at de findes i hele Tyland, men det er dog ord, som skulde være særlig vel afhjemlede for dialekten. Det kan bemærkes, at for mange ords vedkommende synes Ty, Mors og Vendsyssel at udgøre et helhedsområde.

Af substantiver kan nævnes nogle naturbetegnende ord: *dawflod*, dagmildning (også Mors og Vendsyssel); *fyw'ær står i glæj* (eller *gle:*, jf. stednavnet *Glæde*), fjorden står spejlblank, egl. "i glæde", idet den oprindelige betydning af *glad* og *glæde* egl. er "skinnende, klar" og "glans, klarhed" (jf. at den, der er glad, "skinner" over hele hovedet); *hywfyld*, højfyld, fuldmåne (også Mors og Vends.; If. talemåden: *du er nok født i højfyld*, d. v. s. du flottes dig); *slæj'neng*, lav slette; *øwærkåstvøj'læ*, overkast vejrlig, d. v. s. forrygende (sne)vej; *told*,

markskel, smal forhøjning mellem marker (også Mors og andetsteds). - Kulturbetegnende ord: *håw*, hove, indhegnet (indgrøftet) mark til kreaturer; *klu'nhus* (eller *klow'ns*), klanghus, klokkehus ved kirken; *kjörhus*, bruges, som i det meste af Vestjylland, til og med Vester Hanherred, om kostalden (øst derfor hedder det *nøds*); i Ty kan man endnu som i det meste af Nordjylland høre *rå'ing*, brugt om stuehuset (i Sydty måske dog kun *sal's*); videre fx. *krøns*, krydderi; *pom'ling*, æbleskive, og et rent fremmedord som *to'lup*, kørekappe. - Personbetegnelser (som dialekter i almindelighed har en rigdom af): en sær *fættel*, om en, der går underligt; en sær *gåbi'ly'r*, en sær gab-i-lyre, d. v. s. en sær en, *en lotitåt*, et fjols, *en tralli*, fjantet, udygtigt kvindemenneske; *en par hæ'skær*, familie, om mand og kone; *grå'nd kok*, grandkok, om opvasker ved større gilde. - Andre substantiver som *kre'stenba'sæl*, kristenbarsel, barselgilde; *indenskjæ'rels*, diarrhé (også Mors); *øsæl*, ørsel, vildelse.

Adjektiver: *da:b*, snøvl (på grund af forkølelse; ogsaa Vends.); *fræ'worn*, fravorn, undselig, genert (også Mors); *hwæl'sig*, er blot en noget uigennemskuelig form for *hvirvelsyg*, svimmel; *klå'wæt*, *kla'hwet*, veltilpas, mere livlig, munter; *krantes*, livlig (*i dag er han krantes*, d. v. s. har det bedre); *kwa:k*, syg, upasselig (også Mors) *kwa:r*, kvær, stille, rolig (også Mors og andetsteds); *nybrötten*, nysgerrig (også Vends.); *nø:g*, meget sløj, udmattet og syg (også Mors); *pelle'we*; *pelli'we*, urolig, ængstelig, hjerteklemt; *skolsk*, hurtig, voldsom (det går noget skolsk); *skor'kæn*, upasselig (måske også "forfrossen"?); *skrosen*, også *skro:s*, hæs, rusten (om stemme); *skrå:n*, (knas)tørt, om korn, som er tjenlig at køre ind; *spræ:g*, fremtrædende, hovmodig; *uan'gin*, uopmærksom, langsomt fattende (om ældre folk; også Vends.); *wor'æn*, skikket, bekvem til (også Vends.).

Verber: *do'g* (*sæ*), hytte (sig), *æ kan et do'g mi fædær*, jeg kan ikke holde mine fødder varme; *nø:gæs*, blive dårligere, forværres; *ræ's*, røge (sild) eller tørre over sagte ild; *ströw*, strøve, blive tykkere (jf. *ströw æ*, svær, før, også frugtsommelig).

Andre ordklasser: *al'stæjer*, altid (også Vendsyssel); *al'stelling ænstæjær*, hele tiden,

ustandselig; *antegu:ær*, forgårs (egl. "andendagsgår" (også Vends.); i (*j*)*an'tegu'ja's*, i forgårs aftes; *engelångs*, langs med (egl. "endelangs"; findes også i Vends., Mors og andre steder); *hwans*, hvad (også Vends. og Mors); *hwant*, hvordan (også andetsteds), *hwitti hwitter*, hvornår (også andetsteds), *mjesten på:rt*, de fleste gange, *tint*, tit, ofte.

Udtryk som *det er we'swærk*, det er sandt; o *søn'dæ*, i søndags; *tåw' daw næjst teli'g*, i to på hinanden følgende dage; *det er der mo:n om*, det kan være det samme, det kan kun lidet hjælpe eller det kan ikke nytte noget; *det er der e't mo:n om*, det kan nytte (udtrykket også kendt andetsteds med lidt afvigende betydning). - Det synes, som om *der* endnu kan bruges i relative sætninger, selv om det ikke står som subjekt; således skriver Jens Søe fx.: *Der er møj, der vi skal ha forandret oe ...; for Penng er jo de, der de kommer an poe ... aa andt Stejlads, der Ingen ku tinkes. aa stikke ...*; osv.

Tybomålet er således på mange måder et særpræget mål, om end det i lydhistorisk henseende slutter sig til vestjysk og i ordforrådet ofte står sammen med vendsysselsk. Dog mangler det heller ikke på mindre forskelle inden for området. Der synes fx. at gå et lydskel mellem Nordty og Sydty omtrent følgende grænsen mellem Sjørring og Skjoldborg vestpå nord om Hundborg. Her går således den ovenfor (nyudvikling nr. 3) nævnte grænse mellem *lær'k*, lærke, i nord, og *lær'k* (med stød) i syd. Omtrent her går vel også skellet mellem det nordlige *håmp*, *blånk* og *kånt* og det sydlige *hamp*, *blank* og *kant*. Og der kan nævnes en række andre småforskelle, uden at det for nærværende er muligt nøjere at bestemme grænserne. I Nordty hedder det *lonken wånd*, men i Sydty *løj' wand*. På Hannæs hedder brønden *kjå'ld*, men i det meste af Ty *kjel'*. Mod nord ligeledes *tær'm* mod syd *tar'm*, tarm. Også gloserne kan skifte. Om en kalv, der ikke vil lade sig trække, siges i nord, at den er *krojæn*, men mod syd, at den er *trødæn*. Det hedder *dretler* (således opgivet, men mon dog ikke *dreller* eller *drellinger*?) og *wu:r* i Nordty, men *tæj ær*, tøj, og *høl'skle* i Sydty.

Ligeså mod nord *æ kan et fri:ær i då:*, men mod syd vil man sige *æ ka e't hy't mæ i då:*, og således kunde der sikkert, om vi havde bedre oplysninger, opregnes en lang række forskelligheder. Vi venter på den eller dem, der

vil påtage sig en virkelig grundig indsamling. Så skulde der sikkert endnu komme meget *til us*, som man siger i Ty, d. v. s. komme meget frem.

Det gamle landbrug burde grundigt beskrives, fiskeriet ligeså - for ikke at tale om de specielle naturforhold, klitdannelserne, vegetationen osv. I sin bog Om Klitformationen (1861) nævner C. C. Andresen således navnene på forskellige klitformationer: *et vindbrud, en sleie, et sløv, en kløft, et indskår, en slåge, en skårbrink og en vindkedel*. Dette blot som eksempel på ordrigdommen. Og såvel fjordfiskendet som havfiskendet må dog have et stort ordforråd, som vel endnu kan reddes, men som vi hidtil næsten intet kender til. Lad mig slutte denne lille oversigt med som eksempel fra dette område at nævne et enkelt ord, som jeg forgæves har eftersøgt andetsteds. I Andresens ovennævnte bog skriver han (s. 29): ”En saakaldet Lire eller Indhaveren langagtig Fordybning i Stranden med en lille Havstok mod Havet og med en Udgang i dette ved den ene Ende”. Beskrivelsen passer omtrent med, hvad der andetsteds kaldes en *lå* (der dog nok oftest er opstået på en anden måde). Jeg har eftersøgt ordet *lire*, men ikke kunnet finde det i denne betydning. Derimod har jeg fra Agger fået oplyst, at når fiskerne er på havet i stille vejr, og der så begynder at komme underdønninger (d. v. s. bevægelser, der har forplantet sig fra andre steder, hvor havet er i mere oprør), så siger man *dær begynder å blyw li'r ær i æ haw'*. Disse dønninger er meget

uregelmæssige i tid og højde (vandmængde), og de kraftigste af dem kan på forstranden gå op over den nederste sandbanke og meget vel ved gentagelse danne et indhav. Men har vi hermed fået forklaringen på det af Andresen i 1861 optegnede ord? Således ligger store områder af vore dialekters ordforråd, lydforhold, grammatik og betydningslære endnu i det dunkle. Det gælder ikke mindst Ty. Lad os håbe, at folk med sans også for disse værdier i den kommende - helst den nærmeste - tid vil tage slige opgaver op og bringe klarhed, hvor der før var mørke.

DEN VIGTIGSTE LITTERATUR:

H. F. Feilberg: Bidrag til en ordbog Over jyske almuesmål. I-IV. 1886-1914.

Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål med forklaringer. 1898-1912.

Marius Kristensen: Nydansk. En kort sproglig geografisk fremstilling. 1906.

Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og dialektforskning. 1927.

P. K. Thorsen: Den berømteste Dialektgrænse i Danmark. Gjedved Seminarium 1862-1912. 1913. s. 105 ff.

K. J. Lvngbys jyske Grammatik tillige med et Udvalg af hans Breve, udg. af Anders Bjerrum. 1942.

Peter Skautrup: Dialektkriterier og deres værdi. Sprog og Kultur. VI. 1938. s. 59 ff.

(Kilde: Landet mod Nordvest bd. 1, side 187-198).